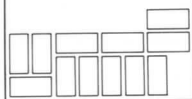

utrechts
monumenten
fonds

STEEN- GOED

VAN DEUR TOT DEUR

van de 15e tot de 20e eeuw

NR. 16, SEPTEMBER 1993

Foto voorpagina:

De ingang van het huis Zoudenbalch,

Donkerstraat 19 in Utrecht.

Voor de beschrijving zie pag. 4.

"STEEN-GOED" is een uitgave van

STICHTING HET UTRECHTS MONUMENTENFONDS

Dorstige Hartsteeg 21

3512 NV Utrecht

tel. 030 - 31 17 61

postrekening 427215

Het Utrechts Monumentenfonds is een beherende en restaurerende instelling van monumentale woonhuizen in Utrecht.

Voor minimaal f 10,- per jaar of f 250,- ineens is men begunstiger van de stichting. Men ontvangt dan het Jaarverslag, "STEEN-GOED", de Nieuwsbrieven en uitnodigingen voor vergaderingen en excursies.

VAN DEUR TOT DEUR

Deuren binnen de singels van Utrecht

Inleiding

Door een deur ga je naar binnen of naar buiten, zo iets gewoons dat het vaak niet meer opvalt dat er een ongelooflijke verscheidenheid aan deuren te vinden is. In het bijzonder de voordeur is een belangrijk onderdeel van de architectuur van een gebouw, waarin de technische en stilistische ontwikkelingen goed te volgen zijn.

In dit nummer van "Steen-goed" breng ik aan de hand van foto's de geschiedenis van de deur in zijn diverse verschijningsvormen binnen de singels van Utrecht in beeld. Om praktische redenen loopt het overzicht niet door tot op het heden, maar is beperkt tot 1940.

De tekst is een bewerking van mijn boek "Een kijk op deuren" dat in 1986 bij uitgeverij Westers verscheen.
De foto's zijn van de Gemeentelijke Fotodienst Utrecht.

De constructie

Als we een deur in zijn meest elementaire vorm bekijken dan bestaat deze uit een aantal verticale planken, die door twee of meer horizontale planken of klampen bijeen worden gehouden. We kunnen dit beschouwen als de oervorm van de deur. Soms worden ter versteviging van de constructie één of twee schuine planken tussen de horizontale klampen bevestigd. Zijn aan weerszijden van de horizontale klampen ook nog verticale klampen aangebracht, dan spreekt men van een deur met spiegelklampen.

Bovengenoemde deuren worden delendeuren of strokendeuren genoemd. Wanneer de planken glad tegen elkaar aan gesloten zijn, dan hebben we te maken met een delendeur (voorbeeld Nicolaasdwarsstraat, de Werkhuispoort). Als ze geprofileerd zijn, dan is het een strokendeur (voorbeeld Oudegracht 99, Oudaen). Naast de delendeur kennen we de paneeldeur, waarvan de oudst bekende hier te lande uit de 15e eeuw stamt.

Een paneeldeur bestaat uit een raamwerk van (vertikale) stijlen en (horizontale) regels, waartussen brede dunne planken, de panelen, gevat zijn. Het paneel wordt vaak aan de randen afgeschuind om gemakkelijk in de sponning van de stijlen en regels te kunnen passen. Door deze afschuining, de bossing, is het paneel in het midden dikker. Deze verdikking noemt men het kussen. Het aantal panelen in een deur varieert. Tot het midden van de 17e eeuw is de paneeldeur meestal opgebouwd uit een vakkenpatroon van kleine panelen naast en onder elkaar, maar in de periode daarna neemt het aantal panelen af. In de 18e eeuw komen voornamelijk één- en tweepaneelsdeuren voor (Predikherenkerkhof 9) en in de 19e eeuw zien we overwegend deuren die aan weerszijden van een middennaald drie panelen hebben (Pieterstraat 4). Bij de deuren uit de 18e en 19e eeuw wordt de aansluiting tussen paneel en stijl- en regelwerk veelal bedekt door een soms ver uit het vlak stekende profiellijst (Nieuwegracht 22). Beide deurtypen, de delen- of strokendeur en de paneeldeur, worden nog steeds vervaardigd.

De deuromlijsting bestaat uit een houten kozijn (Oudegracht 39) of een stenen sponning (Donkerstraat 19, Zoudenbalch) waartegen de deur aansluit. Het houten kozijn heeft als voordeel dat de deur beter aansluit, waardoor minder tocht optreedt, maar is minder duurzaam dan een stenen sponning.

Hang- en sluitwerk

Deuren moeten vanzelfsprekend gemakkelijk geopend en gesloten kunnen worden, waarvoor een draaiconstructie vereist is. Dit kan bijvoorbeeld door aan de boven- en onderkant van het deurkozijn draaipunten of 'duimen' te bevestigen. Op de deur zelf maakt men ijzeren gehengen vast, die aan het uiteinde een oog hebben, waarmee de deur in de duimen wordt opgehangen. Deze draaiconstructie noemt men een duimgeheng. De gehengen zijn in diverse vormen en afmetingen uitgevoerd.

Het welbekende scharnier is een ander type draaiconstructie, waarbij zowel op de deur als op het kozijn een metalen plaatje met uitstekende ogen is bevestigd. Door deze oogjes wordt een staafje gestoken, waardoor de deur aan het kozijn verbonden is en kan draaien.

Het sluitwerk heeft in de loop van de eeuwen de meest fraaie staaltjes van vernuft en vakmanschap opgeleverd. Hier zal uitsluitend worden volstaan met een kort overzicht.

De oudste manier om een deur af te sluiten is door middel van een grendel. Deze heeft het nadeel dat de deur alleen aan de binnenzijde afgesloten kan worden. Daarnaast kent men het klinkstel, dat uit een ring bestaat met behulp waarvan de klink kan worden opgelicht. De deur van het huis Zoudenbalch aan de Donkerstraat bezit een dergelijk klinkstel.

De derde manier is het slot, dat in zijn oudste vorm zo'n 2000 jaar voor Christus al in gebruik was bij de Egyptenaren. Er zijn diverse typen van dit sluitmechanisme ontwikkeld. Het principe komt neer op het bewegen met behulp van de sleutel of deurkruk van de schoot, die ofwel teruggeschoven wordt in de slotkast (de deur wordt geopend) ofwel uit de slotkast geduwd wordt in de tegenover liggende opening in de deurpost (de deur wordt gesloten).

Ook leent het slot zich goed voor het aanbrengen van decoraties. Er zijn sloten met typisch gotisch traceerwerk, met renaissance-ornamentiek en met rococo-vormen.

Donkerstraat 19, Zoudenbalch

(afbeelding op voorzijde omslag)

De oudste bewaarde ingangspartij in Utrecht, die van het huis Zoudenbalch uit 1467/1468, is in gotische stijl uitgevoerd. De gotiek met haar spitsboogvormen, nissen en traceerwerk verbreidde zich in de eerste helft van de 12e eeuw vanuit Frankrijk geleidelijk aan over West-Europa.

De ingang heeft een geprofileerde omlijsting, die van boven in een spitsboogvorm eindigt en die aan weerszijden geflankeerd wordt door eveneens spitsboogvormige nisjes. Twee narrenkopjes dienen als ondersteuning van de latei, waarop een man en een vrouw in middeleeuwse kledij een wapenschild vasthouden.

De gotische tracering in het bovenlicht is niet origineel maar dateert uit 1905, toen na een brand in 1903 het huis onder leiding van bouwmeester P.J.H. Cuypers werd gerestaureerd. Het bovenlicht bezat voor de brand een 18e-eeuwse roedeverdeling. Ook de huidige deur dateert van 1905.

Nicolaasdwarsstraat, de Werkhuispoort

In de gotische bouwstijl bleef men nog tot diep in de 16e eeuw doorbouwen, ook toen men in Italië al in de 14e eeuw de aandacht gericht had op de vormtaal van de klassieke oudheid. Dit laatste luidde het begin van het renaissance-tijdperk in.

Rond 1530 was ook hier de renaissance-bouwstijl doorgedrongen. In de Noordelijke Nederlanden had deze haar eigen specifieke kenmerken en wordt daarom ook wel aangeduid als Hollandse renaissance. De hoofdzakelijk in baksteen opgetrokken gebouwen zijn verlevendigd door witte natuurstenen banden, hoekblokken en omlijstingen.

Een duidelijk voorbeeld van deze stijl is de Werkhuispoort aan de Nicolaasdwarsstraat met zijn versierde natuursteen banden op de pilasters en klassiek driehoekig fronton. Blijkens de gedenksteen in het fries van deze poort richtte Mr. Evert van de Poll, "hatende alle leedichheit", in 1602 een werkhuis op "voor den geenen die liever met arbeyden hare cost winnen als met ledighe bedelarie". Het werkhuis werd gehuisvest in het voormalige Nicolaasklooster. In de 18e eeuw werd het werkhuis opgeheven en diende het gebouw voor verschillende functies.

De deur in de poort is een gladde delendeur. De nog op de foto aanwezige deurklink is thans vervangen door een koperen handgreep.

LEVENEN ADAMSCHE VANT ZIJN
VAN VRECHT HATEND ALLE
LELICHHEIT HEET DIT VERD
HUYD DOEN OMGHTEN VOOR
EEN OEFENEN DE LIEVER MET
ARBEYDEN HIE GOST WILLEN
AL MET IEDERE BEELARE
ZIJDE DREIVE TOT SYN ERGHE
NAME GEJSTITVEAT 1602

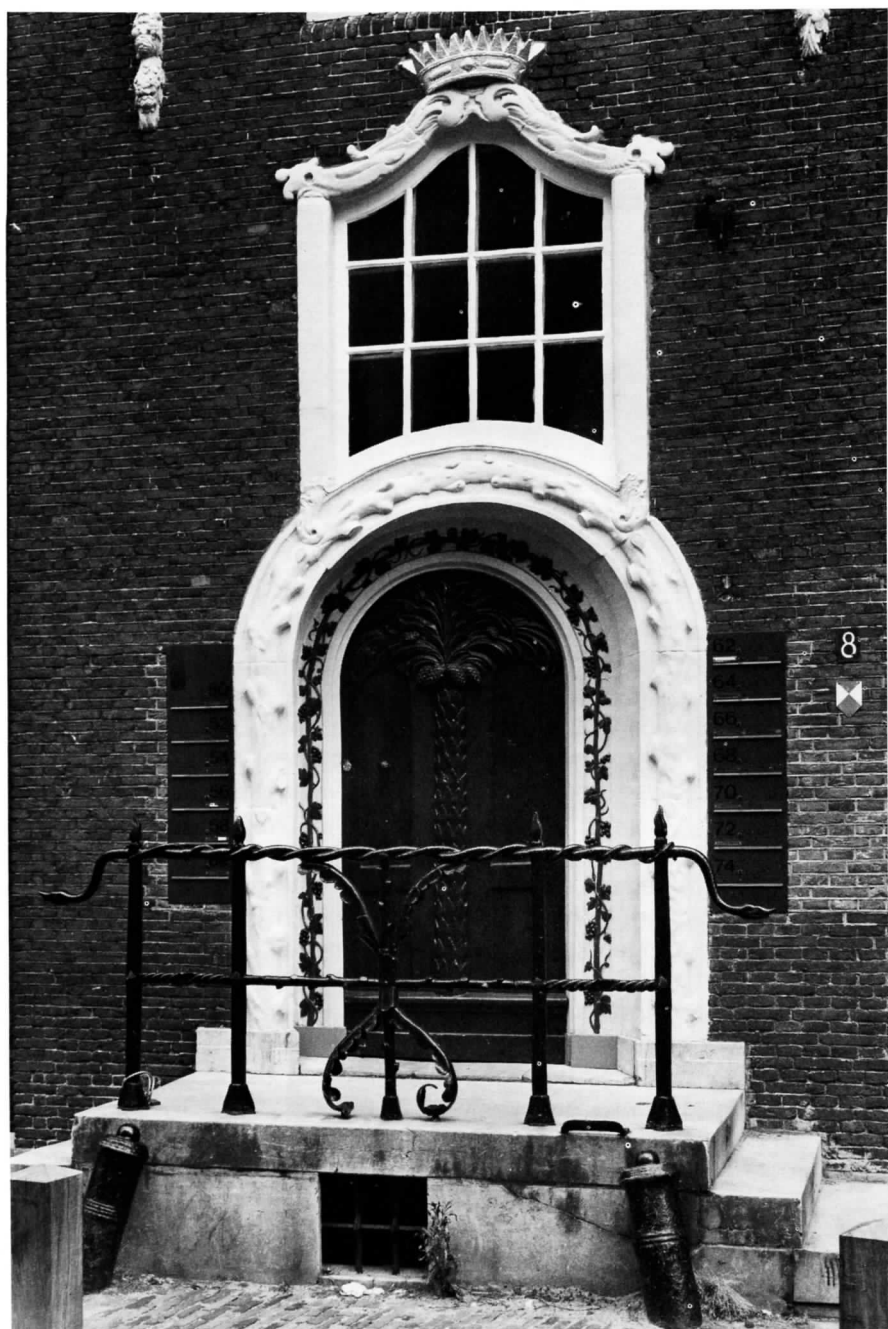
RAAT

Achter Sint Pieter 8

De ingang van Achter Sint Pieter 8 is in alle opzichten uitzonderlijk. Hij behoort bij het huis "De Krakeling" op de hoek van de Keistraat en Achter Sint Pieter. Het huis werd in 1663 gebouwd door Everard Meyster, een jonkheer die bekend geworden is omdat hij de burgers van Amersfoort een enorme zwerfkei hun stad in had laten slepen. Zij werden tijdens dit karwei op bier en krakelingen getrakteerd.

Naar aanleiding hiervan gaf Everard Meyster de trekker van de deurbel (die helaas verloren is gegaan) de vorm van een krakeling, waarvan het huis zijn naam ontleent.

Op de deur zelf is een palmboom uitgesneden, omgeven door druivenranken en een afgeknotte boomstam. Noch de betekenis hiervan, noch de betekenis van het slangenhek voor de deur zijn bekend. Waarschijnlijk moet de oplossing gezocht worden in de specifieke ideeën van Everard Meyster zelf. Het is opvallend dat de deuromlijsting schuin naar achteren loopt. Dit is ontstaan omdat de ingang gericht is op de as van de Keistraat. De zijgevel van het huis loopt parallel met deze straat, de voorgevel aan het Achter Sint Pieter staat ten opzichte hiervan schuin. Omdat de hal evenwijdig loopt met de zijgevel, ontstaat als we de lijn naar de voorgevel toe doortrekken de schuin weglöpande vorm van de omlijsting.

Oudegracht 99, Oudaen

Vanaf de renaissance tot ca. 1900 blijft de klassieke vormtaal een belangrijk en herkenbaar uitgangspunt voor de manier van bouwen. In de 17e eeuw probeerde men de bouwelementen van de klassieke oudheid zo goed mogelijk te gebruiken en zo dicht mogelijk aan te sluiten bij de oorspronkelijke klassieke architectuur. De naam classicisme die aan deze bouwstijl wordt gegeven, geeft dit al enigszins aan.

Dit zandstenen poortje met strokendeur uit 1680 is in classicistische vormen opgetrokken en behoort bij het van oorsprong middeleeuwse huis Oudaen. Geheel volgens de normen is de poort uit twee strakke pilasters opgebouwd die een hoofdgestel, bestaande uit architraaf, fries en kroonlijst, dragen. In het fries is het jaartal aangebracht. De sluitsteen van de boog tussen de pilasters wordt gevormd door het wapen van de familie Zoudenbalch, die aan het eind van de 13e eeuw het huis liet bouwen. Toen later in de Donkerstraat het huis Zoudenbalch werd gebouwd, werd het huis aan de Oudegracht naar het geslacht Oudaen genoemd, dat het huis vanaf de tweede helft van de 14 e-eeuw bewoonde.

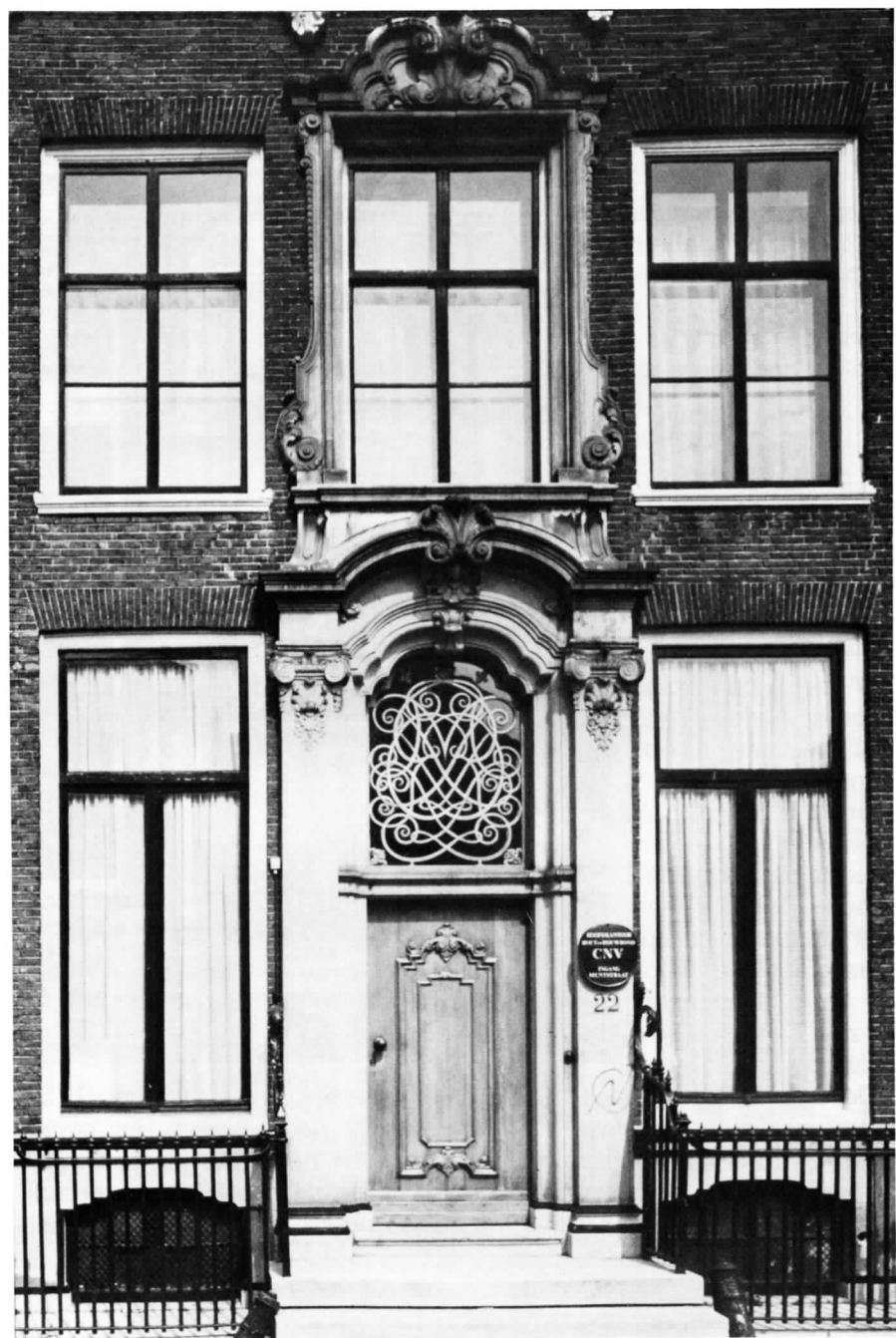
In 1758 werd Oudaen als oude mannen- en vrouwenhuis in gebruik genomen. Bij die gelegenheid werd het 17e-eeuwse poortje naar boven in hardsteen uitgebreid met de beide beelden aan weerszijden van het venster en de fraaie gedenksteen met het opschrift "Diaconie. Oude Mannen en Vrouwenhuis".

Kromme Nieuwegracht 22

De 18e eeuw droeg in Nederland het stempel van vergaarde rijkdommen en weelde. Langs de Vecht verrezen riante buitenplaatsen en binnen de steden werden ruime en lichte patriciërswohnungen gebouwd met grote kamers en hoge gangen. Heel veel topgevels verving men door de toen zeer in zwang zijnde rechte kroonlijsten. Ook het formaat van de deuren veranderde en werd met de omlijsting mee betrokken in de grootschaliger opzet van de ingangspartijen. De middeleeuwse, 16e- en 17e-eeuwse deuren en poortjes zijn vrij laag en nog afgestemd op de menselijke maat. Aan het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw werd het formaat veel groter en werd de buitenarchitectuur in overeenstemming gebracht met de hoge statige binnenarchitectuur. De deurpartijen trok men in combinatie met bovenlicht en aansluitend venster soms op tot aan de kroonlijst van de voorgevel. De stijlvormen van de 18e eeuw werden met name aan de Franse hofcultuur ontleend. De koningen Lodewijk XIV, XV en XVI gaven opdracht tot de bouw en verbouwing van diverse grote paleizen, die een voorbeeld werden voor andere opdrachtgevers in Europa. De stijlvormen zijn dan ook naar hen genoemd. De Lodewijk XIV-stijl is te herkennen aan zware, dikke versieringen in de vorm van krullen en de letter C. De uitvoering is symmetrisch.

De ingang van Kromme Nieuwegracht 22 uit het eerste kwart van de 18e eeuw is hier een goed voorbeeld van. Twee pilasters met Ionische kapitelen omlijsten een deur met symmetrisch gevormd lijst- en snijwerk en dragen een sierlijk gebogen kroonlijst. Het venster boven de kroonlijst heeft een zware voluutvormige kuif. In het bovenlicht van de deur bevindt zich een ingewikkeld monogram.

Rond het midden van de 18e eeuw werd de Lodewijk XIV-stijl opgevolgd door de Lodewijk XV-stijl, ook wel rococo genoemd. De vormen zijn grilliger en sierlijker, en de uitvoering is a-symmetrisch. Dat de ene stijl zelden abrupt plaatsmaakte voor de volgende is mooi te zien aan Predikherenkerkhof 9.

Deze prachtig gedecoreerde ingangspartij uit omstreeks 1750 vormt een overgangsfase van Lodewijk XIV naar rococo. Het bovenlicht en de bekroning boven het venster zijn nog in Lodewijk XIV-stijl, de kuif die over de bekroning heenvlamt, de decoraties aan weerszijden van het venster en de kleine kuifjes op de bovenste deurpanelen zijn reeds typisch rococo.

De dubbele paneeldeur is een voorbeeld van een 18e-eeuwse deur met twee panelen en middennaald.

Achter Sint Pieter 11

Onder Lodewijk XVI (laatste kwart 18e eeuw) keerde men terug naar de symmetrie en de rechte lijn.

Een mooi voorbeeld van een Lodewijk XVI deurpartij is te vinden aan Achter Sint Pieter 11.

De omlijsting is samengesteld uit een architraaflijst met verspringende hoeken die aan weerszijden een fijn uitgevoerde decoratie in de vorm van een neerwaarts afhangende streng bladeren bezit. Aan de bovenzijde sluit een rechte kroonlijst de omlijsting af.

De middelste deurpanelen zijn afgezet met een kraallijst en hebben kussens met omgezette hoeken. In het bovenste gedeelte zien we een ovaal medaillon met kraallijst en guirlandes.

Pieterstraat 4

De Lodewijk XVI-stijl ging geleidelijk over in de empire stijl, die in Utrecht tot ongeveer 1840 duurde. Van de deurpartij aan de Pieterstraat 4 zijn het bovenlicht, het fries en het deurkalf voorzien van karakteristieke empire vormen; de half-ronde boog met eierlijst en decoratieve (palm)boom in het bovenlicht, het bladmotief in de hoeken, de guirlande-achtige bladversiering op het fries en de bladerbundel op het deurkalf. De deur zelf is een paneeldeur met bewerkte naald en panelen die afgezet zijn met een dubbel parellijstje.

Nieuwegegracht 22

Inmiddels zijn we met de empire gekomen in de 19e eeuw, een eeuw waarin zich een nieuw verschijnsel voordeed, namelijk dat van de neo-stijlen. De belangstelling van architect en opdrachtgever was met name in de tweede helft van de 19e eeuw sterk historisch gericht, waarbij men zich liet inspireren door de bouwstijlen uit vroeger eeuwen. De klassieke oudheid die sinds de renaissance eigenlijk nooit als inspiratiebron heeft opgehouden te bestaan, bleef ook in de 19e eeuw een belangrijke rol spelen en leefde voort onder de benaming neo-classicisme.

De sobere en ongedecoreerde deuroplijsting van Nieuwegracht 22 is hier een voorbeeld van.

Typisch 19e-eeuws is verder het aanbrengen van een of meer glaspanelen met een giet- of smeedijzeren traliewerk. Het traliewerk kon in diverse vormen en motieven worden geleverd. Bij Nieuwegracht 22 is het gietijzeren rooster in de deur opgebouwd uit een combinatie van ruit- en kruismotieven.

De aansluiting tussen paneel en stijl- en regelwerk is bedekt met een zware profiellijst.

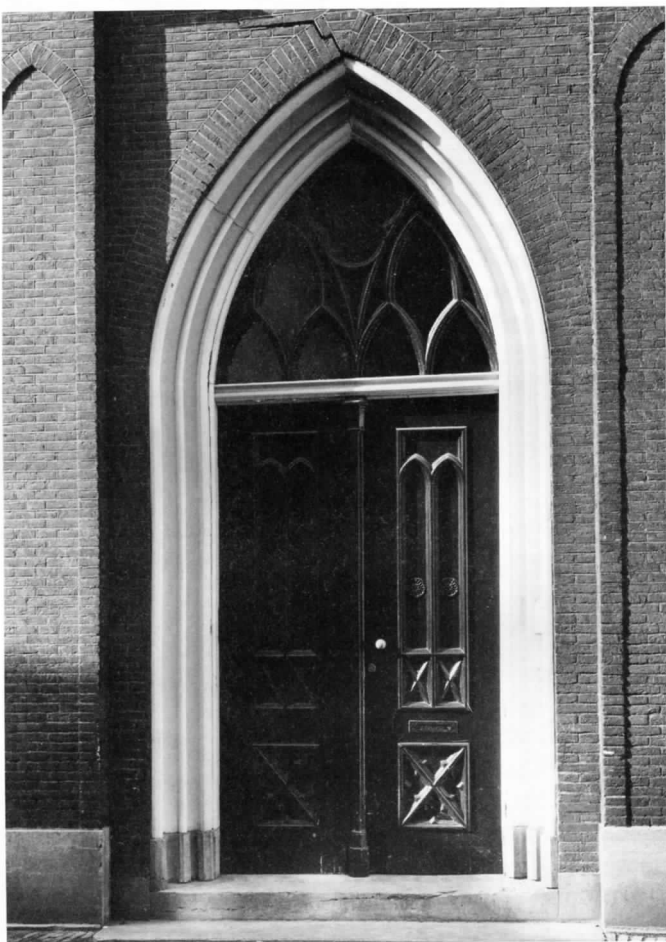

Achter Clarenburg 6

In de 19e eeuw werden de middeleeuwen, lang verguisd als een barbaarse periode, onder invloed van een steeds verder voortschrijdende industrialisering en mechanisering opnieuw gewaardeerd als het tijdperk van de ambachtelijkheid en het eerlijk materiaalgebruik. Met name de gotische bouwstijl diende als navolgenswaardig voorbeeld.

Onder leiding van bouwmeester P.J.H. Cuypers groeide de neo-gotiek na ± 1860 uit tot een bouwstijl die overwegend voor de rooms-katholieke kerken werd toegepast. De gotische periode in de middeleeuwen vormde de hoogtijdagen van het katholicisme en daarom was deze stijl bij uitstek geschikt voor de katholieke kerkenbouw

die na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 voortvarend ter hand werd genomen. De deurpartij van Achter Clarenburg 6 biedt toegang tot de oud-rooms-katholieke kerk Maria Minor die in 1860 ingrijpend werd verbouwd. De deurpanelen, het bovenlicht en de omlijsting die uitloopt in spitsboogvorm, zijn in neo-gotische stijl uitgevoerd.

Minrebroederstraat 14

Werd de neo-gotiek gezien als de meest geschikte stijl voor katholieke kerken, de neo-rennaissance was de stijl voor overheidsgebouwen als verwijzing naar de Gouden Eeuw, de periode van de Hollandse renaissance en het hoogtepunt van de Nederlandse geschiedenis.

De rondboogpoort aan de Minrebroederstraat 14 uit 1896 is een goed voorbeeld van neo-rennaissance (vergelijk de renaissance Werkhuispoort uit 1602). De typische details als de witte banden op de pilasters en op de boog zien we weer terug. Boven het poortje bevinden zich een rijk versierd rond venster (oculus), een cartouche met het jaartal 1896 en een driehoekig fronton.

De deur in de poort is een zg. cassetendeur, die we het beste kunnen omschrijven als een delendeur, die is "aangekleed" met smalle oplegstukken, waardoor verdiept liggende velden, de cassetten, ontstaan.

Oudegracht 39

Behalve dat men in deze tijd de vormen van een bepaalde stijl uit het verleden hanteerde, gebruikte men ook verschillende stijlen in één ontwerp door elkaar. Dit duidt men aan met de term eclecticisme (afgeleid van *eclectus* = uitgekozen).

Oudegracht 39 is zo'n eclectische deur. Er zijn elementen van de Lodewijk XIV stijl te ontdekken (het gebogen fronton met kuif), de empire (de driehoekige opvullingen in het bovenste paneel) en de Lodewijk XVI stijl (de profiellijsten met inspringende hoeken in het onderste paneel).

Voorstraat 6bis

Aan het eind van de 19e eeuw begon een gevoel van onvrede op te komen over het gebruik van uitsluitend historische bouwstijlen en gingen men op zoek naar een eigentijdse vormtaal. Dit mondde uit in een stijl, die aanvankelijk in de decoratieve kunsten werd toegepast, maar al snel ook in de bouwkunst navolging vond.

Een belangrijke inspiratiebron vormde de plantenwereld. De stijl staat bekend onder verschillende benamingen: Art Nouveau, Jugendstil of Nieuwe Kunst. De periode duurde echter niet lang, van ongeveer 1895 tot 1910.

De deur van Voorstraat 6bis is een voorbeeld van

Art Nouveau en vormt wat ontwerp betreft een onlosmakelijk geheel met de winkelpui (1904).

Samen bieden zij een schitterend schouwspel van gebogen op elkaar aansluitende lijnen.

Oudegracht 64, ingang Pauwstraat

Tegelijkertijd werden nieuwe ideeën over bouwkunst ontwikkeld. Belangrijke vertegenwoordigers van architecten die eenvoudige, duidelijke constructies en functionele vormen voorstonden, zijn Berlage en later de kunstenaars en architecten rond het tijdschrift "De Stijl" dat vanaf 1917 verscheen. Bij de laatsten behoorde Gerrit Rietveld.

Een geheel andere stijl, expressief en plastisch, ontwikkelde zich vanaf 1911 tot ongeveer 1930 in Amsterdam, die naar zijn plaats van ontstaan wordt aangeduid als Amsterdamse School stijl. Hoewel hiervan de meeste en beste voorbeelden in het gebied buiten de singels van Utrecht zijn te vinden, kunnen we ook een paar voorbeelden van Amsterdamse School deuren in de binnenstad aantreffen, zoals in de Pauwstraat, hoek Oudegracht 64.

De vormgeving van de deur is plastisch door het gebruik van schuin weglopende paneeltjes en de grillige invulling van de ramen met glas-in-lood. Helaas zijn de laatsten thans vervangen door matglas, zowel in de deur als in het bovenlicht.

Deze deur is een representatief voorbeeld van het type deur dat vanaf de jaren '20/'30 veel toegepast is, en waarvan er met name buiten de singels talloze te vinden zijn. Dergelijke deuren zijn meestal glanzend lichtbruin gevernist en voorzien van een enkel raam of een reeks verticale raampjes, die door een horizontaal regeltje van elkaar gescheiden zijn.

Eenvoudig, maar toch karakteristiek, lijkt deze deur ons een goede afsluiting van de reeks deuren in deze aflevering van "Steen-goed".

Botine Koopmans

Bibliografie

Berg, H. van den, 'Predikherenkerkhof 9, een huis aan de rand van de oude Bisschopshof' in: Jaarboek Oud-Utrecht 1981.

Grinten, E.F. van der, 'Gietijzeren deurtralies' in: Spiegel Historiaal nr. 1, 1977.

Koopmans, B. Een kijk op deuren. Utrecht 1986.

Tentoonstellingscatalogus Open slot. Sluitwerk en slotenmakers in Nederland uit de 15e tot de 19e eeuw.
Stedelijk Museum Het Prinsenhof Delft 1986.

Valentijn, D. Het huis Oudaen te Utrecht. Zutphen 1986.

Zantkuijl, H.J., 'Met de deur in huis' in: Bouwen in Amsterdam, aflevering 30, 31, 32, 33. Amsterdam 1980, 1981.

Uitgave:	Het Utrechts Monumentenfonds
Tekst:	B.Koopmans
Lay-out:	D.v.Sichem
Druk:	Drukkerij Storm